

Кулматова Ш.О.

**КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ ЖАНА АРСТАНБЕК БУЙЛАШ
УУЛУНУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ОКУТУУНУН САЛТТУУ ЖАНА ИННОВАЦИЯЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

Кулматова Ш.О.

**ТРАДИЦИОННЫЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ И АРСТАНБЕК БУЙЛАШ УУЛУ**

Sh.O. Kulmatova

**TRADITIONAL AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES OF TRAINING WORKS
KALYGUL BAI UULU AND ARSTANBEK BULAS UULU**

УДК:377:54/808.1

Бул макалада Калыгул Бай уулу жана Арстанбек Буйлаш уулунун чыгармаларын окутуунун салттуу жана инновациялык технологиялары каралган.

Азыркы окуу программасынан¹ алганда Калыгул Бай уулунун чыгармачылыгы «системалык курстун элементтерин ичине камтыган адабияттык окуу» курсуна кирип, орто мектептин VIII класстарынын окуу жүгүндө «Калыгулдун сөзү», «Санат, насыят, терме ырлары», «Акыр заман» чыгармаларын окутуу каралган. Мында адабият мугалиминин көңүлүн бура турган жагдай, аталган чыгармаларды, ошондой эле К.Бай уулунун өмүр таржымалы менен чыгармачылыгын балдарга кантип жеткирүү оптималдуу боло тургандыгын аныктоо башкы орунда турат. Практика көрсөткөндөй, сабакты К.Бай уулунун чыгармачылыгынан баштоо окуучуларга бир кыйла кыйынчылык түзөт. Ошондуктан, К.Бай уулунун чыгармачылыгына арналган киришүү сабагы кыргыз элинин байыркы жазма эстеликтеринен тартып, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын көркөм казынасынан, түрк элдерине орток мурастардан, уламышка айланган кыргыз элинин «легендерлык» акындарынан, XIX – XX кылымдарда жашап өткөн өнөрпоз-акындардын чыгармачылыгынан кабар берүү менен башталганы биринчиден, аталган акындын чыгармачылыгын окутууда анын чыгармалары жөн жерден эле жарала калбагандыгын, ал ошол доордо сөзсүз «төрөлө турган» акын экендигин балдарга туюндурууга жардам берсе, экинчи жагынан окуучулар мурда окуп үйрөнгөн адабият окуу материалдарын бири-бири менен байланыштырып, системдүү ой жүгүртүүгө негиз болуп бермекчи.

Адабият мугалиминин интерактивдүү окутуудагы чыгармачылык аракетин, класстагы бардар менен иштешүүдөгү чеберчилигин тигиндей же сөзсүз мындай болушу керек деп чектөөгө болбойт. Мисалы, Калыгул Бай уулунун чыгармачылыгын окутууда мугалим ар бир окуучунун айткан

ойлорун, ал жерде топтордун арасындагы талаш-тартыштын жыйынтыгын толугу менен төмөнкүдөй ойлорго алып келгени туура:

1) Калыгул акындык олуялыгын – адеп-ахлактык жактан тазалыгын, дааратын үзбөй дайыма кристаллдай таптаза жүргөнүн, теспеси болгон колунда болуп, ислам динин бек тутуп, ыйманда жүргөнүн, келечекти көргөндөй айтып турганын, дайыма куюлуштуруп, элдин оюнда баккан адеп-ахлак түшүнүктөрүн жез тандай акын катары образдуу даана айтканын, кыргыздардын турмушунда боло турган адепсиз көрүнүштөрдү сындагандыгын, көр окат, бекер жана опасыз дүйнө үчүн жулунбай, бир Кудайга ишенип, дин жолунда жүрүп, акындык өнөрүн касиеттүү сөздөрүн дал ошол диний ишенимдерге байланыштырып берүүгө умтулганын, болгон дүйнө кабылдоосун ушул багыт менен берүүгө аракеттенгендигин окуучуларга түшүндүрүү;

2) Калыгулдун адамдык сапаттарын - таңдан эрте тургандыгын, жайнамасын көтөрүп, дайыма туура жана түз жүрүүгө аракеттенгендигин, кыргыздын балдары ыймандуу болсун деп, диний, адеп-ахлактык ишенимдерди дайыма кармагандыгын, эл арасында адепсиз көрүнүштөрдүн өтө көп болуп бара жатканына нааразы болуп, ырларын ушул багытка арнагандыгын, кыргыз элинин бейкут жана байкерчиликте жашоосу үчүн кагазга жазып калтырылган шарият эрежелерин да өзү туура кармап, башкаларды да аны кармоого чакырганын, эл турмушунун начарлашын ушул бейадеп көрүнүштөргө байланыштарын окуучулар менен бирдикте талдоого алуу;

3) Калыгулдун дүйнө кабылдоосуна байланышкан түшүндүрмөлөргө - акындын чыгармачылыгына байланыштуу айтылып келе жаткан мистикалык ойлорго - башынан Кыдыр колдоп, ырларды айтып берчү периштенин жанынан кетпей жүргөндүгүн, оозуна ырлар өзүнөн-өзү келип, төгүлүп кеткендигин, окуп билим албай туруп эле, адамды таң калтыра турган чыгармаларды жаратканын, андай өзгөчөлүктүн сырлары эмнеде экендиги азыркы мезгилге чейин билинбей, Калыгулдун артыкча

¹ Кыргыз адабиятынын программалары. Жалпы орто билим берүүчү мектептердин V-XI класстары үчүн: 3-бас. – Б.: «ТАС», 2003, 26-бет.

сапаты катары көрүнгөндүгүн, анын чыгармаларында сүрөттөлгөн окуялардын ушул мезгилге чейин кантип берилгени аныкталбай келе жаткандыгын, далай чыгармалары эл арасында сакталбай калгандыгын, кыргыз менен казака белгилүү болгон сөздөрү, ырлары ушул мезгилге чейин кантип жаралганы табышмак бойдон тургандыгын, натыйжада каадалуу сөздөн сүйлөгөн нечен кыйын чечендер азыркыга чейин колдонуп келе жаткандыгын, аны менен айтышам деп келгендердин сөз таба албай сүрдөгөнүн, ошол мезгилдеги караңгы эл эле эмес, азыркы академиктер да «кайран гана олуя, келечекти баамдап, көрө билип сүйлөгөн», деп тамшангандыгын окуучулар менен бирге талдоо аркылуу акындын чыгармачылыгы кандай өзгөчөлүк менен жаралгандыгына карата адабий-эстетикалык көз караштарды тактоо;

4) К. Бай уулунун чыгармачылыгына арналган көз караштарды - улуу адам катары туулганда эле кереметтүү болуп төрөлгөндүгүн, аны ал жөнүндө айтылган эл арасындагы уламыш, легендаларга таянуу менен кереметтүүлүгү жөнүндө карыялардан уктук эле деп айтылган ар кандай жакшынакай сөздөргө талдоо жүргүзүү;

Маселен, алардын арасынан ар кандай айтылган сөздөрдү тактоо, өзгөчө ал жөнүндө кеп болуп келе жаткан Калыгул төрөлгөндө аркасында жалы, көзүндө калы, тилинде мөөрү бар экен» деген сыяктуу сөздөрдүн маанисин ачып туюндурду. Окуучулар менен турмуш чындыгына туура келе турган, кээ бир учурда андан таптакыр алыстап кеткен адамдардын түшүндүрмөлөрүн тактоо; же болбосо:

Эл башкарган мыктылар
Сүрдөгөндөн жүдөгөн.
Шайкелеңдик иштерди
Жаш кезинен билбеген.
Алган жарын ардактап,
Башканы карап күлбөгөн.
Олуя экен жарыктык,
Кристаллдай таптаза,
Бүткөн бою бүт алтын.
Аппак сакал жайкалып,
Көрүнүшү түсү алтын.
Көз алдымда көрүнөт,
Ирмеп көргөн көзү алтын.
Артык болуп жаралган,
Калакемдин өзү алтын.
Каалап, баалап билгенге
Калтырып кеткен сөзү алтын.
Кайран Калыгулдун
Кадамынын баары алтын.
Калыгулдун сөзү деп,
Айтып жүрөт бүт калкын»¹.

Интерактивдүү окутууда мындай ыкмаларды К.Бай уулунун өмүрү, чыгармачылыгы боюнча гана сабактарда колдонбостон, ушул багыттагы талдоо

иштерин башка акындардын өмүрү, чыгармачыгын окутууда колдонсо натыйжа берет. Анткени, акындардын чыгармачылыгын ортосундагы дүйнө кабылдоодогу жакындык окуучулар арасында окуу иштерин уюштурууга бирдей мамиле кылууга жардам берет. Ошондой эле балдардын акындардын чыгармачылык бөтөнчөлүгүн эстеп калуусу үчүн алардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша эл арасында айтылып жүргөн айрым бир мифологиялык-мистикалык окуяларга токтолгону да адабият мугалиминин айткан сөзүнүн таасирдүү болушун шарттайт. Эгер мугалим айтылып жаткан окуя балдарга таасирдүү болсун десе, анда таркатма материалдардын арасынан төмөнкү сүйлөмдөрдү топ менен окутуп, окуучулардын буга карата ойпикирлерин укканы жөн.

«Үч-төрт жашка келгенде ойноп жүргөн Калыгул талаага түнөп калат. Ата-энеси издеп, таппай калат. Күн жаайт. Эртең менен аксакал адам качырга өңөрүп келип, энесине берет да, «уулуңар аман болсун, келечекти көрө билген көсөм болсун» деп бата кылып бастырып кетет. Энеси жоголгон уулунун табылганына сүйүнүп, баласын басып калат да, эсине келип, карыяны караса жок. Көздөн кайым болуптур. Бул Кыдыр алей салам болсо керек деп ата-энеси түлөө кылат. Калыгулду карашса эч жеринде суу болгон жери жок, күлүп-жайнап ойноп олтурат»¹.

Же болбосо балдар менен талкууга алып жаткан маалда Калыгулдун өз замандаштарына салыштырмалуу анын билимдүү экендигин, акын катары кайсы көз караштарды негиз кылып алгандыгын, анын ырларында таасирдүү орунду ээлеген эстетикалык, адеп-ахлактык ойлорду балдарга түшүндүрүү максатында төмөнкүдөй үзүндүлөрдү таркатма материал катары колдонуу да окуучуларга таасирдүү болуп саналат. Мисалы:

«Калыгул жети жашынан баштап, Сопу ата дегенден дин окуусун окуйт. Зээндүү бала китеп окууну, жазууну тез үйрөнөт да, намазга жыгылып, орозо тутат. Оозунан келмеси түшпөй, басса-турса Кудайга жалынып, динге абдан ишенет. Ал ушак-айыңды билбеген, ууру кылбаган, бирөөнүн акысын жебеген, ак, таза жүргөн, дааратын бузбаган, кристаллдай таза, касиеттүү адам болуп өсөт. Ал куюлуштуруп сүйлөгөн, ырдай кылып эп келиштирип айткан, көрөгөч, ары чечен болуп чоңоёт. Анын ар бир баскан жолу ошол кездеги жаштарга үлгү болорлук болот.

Калыгул эр жеткенде үйлөнөт. Үйлөнгөндөн баштап, таза жүрөт. Үй-жайы да таза болуп, ар кандай арамдыктан жат болгондуктан, көргөн-билгендер аны «Калакем» деп сыйлашып, алдынан кыя өтпөй, акыл сурап турушат»².

Ошондой эле, К.Бай уулунун өмүрү. Чыгармачылыгында негизги өзгөчөлүктөрдү окуучулар билүү

¹ Адиев Н. «Калыгул Кыргыздын Нострадамусу» аттуу макаласынан алынды. – Китепте: Акылман Калыгул. – Б., Шам, 2000, 126-бет

¹ Акылман Калыгул. – Б., Шам, 2000, 127-128-беттер

² Акылман Калыгул. – Б., Шам, 2000, 128-бет

үчүн мугалим анын турмуштук позициясын аныктоого мүмкүн болгон төмөнкүдөй кырдаалдарга да токтолгону ыңгайлуу. Мисал келтирсек, «Ниязбек баатыр жер таянып, карып калган кезде, Ормонду Калыгулдун жанына отургузуп алып: «агандын тилин алып жүр, өзүңдүн алабармандык жагын бар», - деп акыл насаат айткан экен. Ошондо Ормон булкунуп: «өзүм билем!» - деп, жер карайт. Анда Калыгул акын Ормонго карап:

«Ата деген ата, эне деген эне,
Ата деген балага арка-бел болот.
Корголосоң аска-зоо болот,
Жаман ата болбойт, жаман адам болот,
Бала да эртең ата болот,
Ошон үчүн ата балага
Аска-зоо болот да коёт.
Бала атадан акыл, таалим алат,
Ата дөөлөтү менен өргөөсүнө асаба сайылып,
Кермесине күлүк байланат,
Заманга жараша топко аралашып,
Эл башына шайланат»³.

К. Бай уулунун чыгармачылыгын интерактивдүү жолдор менен окутууда кандай ыкмаларды колдонуу адабият мугалиминин чыгармачыл эрки экендиги талашсыз. Бирок, окуучулардын адабий-эстетикалык көз караштарын калыптандырууда аларды кызыктырууга мүмкүн болгон, кадим турмуштагыдан айырмаланып турган, калк арасында айтылып жүргөн уламыштар менен легендаларга басым коюу бир кыйла таасирдүү болуп саналат. Тандап алган окуялар окуучуларга таасир калтыруу

үчүн адабият мугалими сөзсүз апыртмалуу көрүнүштөргө гана эмес, акындын байкагычтык сапатын аныктап турган окуяларга артыкчылык бергени туура деп эсептейбиз. Албетте, окуяларды тандоо мугалимдин өз эрки дегенибиз менен ал балдарга К.Бай уулунун чыгармачылыгына мүнөздүү өзгөчөлүктү да көрсөтүп турушу маанилүү. Ырас, эксперимент учурунда бир нече түрүн пайдалансак да, окуучулар үчүн таасирдүү болгон кырдаалдар бар экендигин байкадык. Маселен, балдар башка таркатма материалдарга салыштырмалуу төмөнкү текстке айрыкча маани беришти. Тактап айтканда, бул текст Калыгул Бай уулунун өтө байкагычтыгын, ырларды кадимки турмуштук көрүнүштөрдөн ала тургандыгын, акылман катары бардык кырдаалга туура баа бере биле турган өзгөчөлүгүн айырмалап көрсөтүү менен бирге анын ырларынын негизги мазмуну кыргыз элинин адеп-ахлактык дүйнө таанымына негизделип түзүлгөндүгүн окуучуларга түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Адабияттар:

1. Адиев Н. «Калыгул Кыргыздын Нострадамусу» аттуу макаласынан алынды. – Китепте: Акылман
2. Акылман Калыгул. – Б., Шам, 2000,
3. Ишекеев Н. Мектептерде прозалык чыгармаларды окутуу. – Б., Кыргызстан, 1997
4. Кыргыз адабиятынын программалары. Жалпы орто билим берүүчү мектептердин V-XI класстары үчүн: 3-бас. – Б.: «ТАС», 2003,

³ Акылман Калыгул. – Б., Шам, 2000, 128-бет

Рецензент: д.пед.н. Биялиев К.А.